

KARL-GEORG FABER:

ÖSSZEFOGLALÓ ISMERTETÉSE A TÁRSADALOMTÖRTÉNETÍRÁS „MÓDSZERTANI CSATÁJÁRÓL”

History and Theory XVI. 1977:1. szám, 51–66. p.

Karl *Lamprecht*, a szociálpszichológián alapuló kultúrtörténet meg-
alapítója 1896-ban publikálta polemizáló tanulmányát „*Alte und neue
Richtungen in der Geschichtswissenschaft*” címmel. Ebben a munkájában
szilárdan kiállt saját elméletének modernsége mellett, s szembeállította azt
a Németországban akkoriban uralkodó politikatörténettel. Ez volt a tetőző-
se az úgynevezett „*módszertanok csatája*”-nak (*Methodenstreit*), amelyben
politikusok és tudósok egyaránt részt vettek. A csata néhány évvel később
a hagyományos történelemszemlélet híveinek győzelmével végződött. Hosszú
távon kiderült, hogy a győzelem csak piruszi győzelem, mely azonban
Németországban a társadalomtörténetnek akár a történettudomány része-
ként, akár átfogó önálló tudományágként való alkalmazásáról mindenféle
vitát fél évszázaddal elnapolt.¹

Napjainkban egy újabb „módszertanok csatája” van születőben a Né-
met Szövetségi Köztársaság történészei között. Egy hosszabb lappangási idő
után, mely alatt úgy tűnt, hogy a kutatási területek egyaránt magukba fog-
lalták a politika- és társadalomtörténetet, a közelmúlt a csatasorok újrare-
ndeződését hozta egy újabb konfliktus miatt. Ez — akárcsak *Lamprecht* vita-
cikke — nem teljesen mentes politikai felhangoktól.² E csata kimenetele
még eldöntetlen.³ Hiba lenne azonban az elkövetkező vitát csupán annak
alapján, hogy a két vita között sok a hasonlóság, a régebbi módszertani csa-
ta másolatának tekinteni, amely az akkori érveket a modern terminológia
ruhájába öltözteti. A belső politika irányváltásaiban, a történettudomány
és a társadalomtudomány területén bekövetkezett jelentős nemzetközi válto-
zásokban bővelkedő nagyjából hat évtized annyira felduzzasztotta a vita
anyagát, hogy a német történettudomány helyzetét „historizmuson felüli”-
nek kezdik ítélni.⁴

Hogy mindez mit jelent a nyugatnémet történészek önmegértésére és
elméleti vitájuk jelenlegi állására vonatkozólag, részben kiderül abból a négy
cikk- illetve tanulmánygyűjteményből, amelyek a jelen áttekintés alapját
képezik. A szóban forgó cikkek mindegyike még a vita megindulása előtt

íródott és lett összegyűjtve. Céljukat és felépítésüket tekintve nagyban eltérnek egymástól. A Hans-Ulrich Wehler által szerkesztett művek, a *Geschichte und Ökonomie* (a továbbiakban: G–Ö) és a *Geschichte und Soziologie* (a továbbiakban: G–S) a Neue Wissenschaftliche Bibliothek interdisziplinális sorozat köteteiként jelentek meg. Céljuk az, hogy az érdeklődőket – főként diákokat – megismertesse a modern társadalomtudományok és művelődéstörténet alapkérdéseivel.⁵ Mindkét mű a szerkesztő bevezetőjével kezdődik és bibliográfiával fejeződik be, ráadásaként a kötetekben újraközölt, a témához kapcsolódó nemzetközi szakirodalomból válogatott cikkekhez. A gyűjtemények célja, hogy demonstrálják, mennyire szükséges a történeti- és társadalomtudományok együttműködése ahhoz, hogy a 18. század végétől kezdődően megfelelően lehessen interpretálni a gazdaság, a társadalom és az állam történetét. Különös hangsúlyt kap a legújabb francia, angol és amerikai tudományos munka németországi megismertetése. A *Geschichte und Soziologie* egymás mellé helyezi szociológusok (Norbert Elias, C. Wright Mills, Charles Tilly, Seymour Martin Lipset, Eerner J. Cahnman, Alvin Boskoff és mások) és történészek (például: Fernand Braudel, H. Stuart Hughes, Asa Briggs, Thomas C. Cochran, William O. Aydelotte és Eric J. Hobsbawm) közleményeit. A *Geschichte und Ökonomie* a tanulmányokat tematikusan csoportosítja a következő fókuszpontok köré: gazdaságelmélet és a gazdasági növekedés modelljei (szerzők: Walter G. Hoffmann, Bert F. Hoselitz, Alexander Gerschenkor, Alfred H. Conrad, John R. Meyer és mások); „új gazdaságtörténet” és „Histoire quantitative” (George G. S. Murphy, Jonathan R. T. Hughes és Jean Marzewski); végül a túlzottan gazdasági és mennyiségi szempontú történelemszemlélet kritikája (Herbert Lüthy, Fritz Redlich, Witold Kula, Pierre Vilar és mások). A német szerzők – többek között Hans Peter Dreitzel, Hans Freier, Theodor Schieder, Jürgen Kocka, Knut Brochardt és Karl Kühne – mindkét műben kisebbségben vannak, s ez megfelel a szerkesztő azon szándékának, hogy a diákokat elsősorban a külföldi tudományos nézetekkel ismertesse meg. Feltűnő, hogy a modern társadalomtörténet jeles, az idősebb generációhoz tartozó képviselői, – mint például Hans Rosenberg és Werner Conze –, nem szerepelnek a szerzők között.⁶ Ennek ellenére a felvonultatott elméletek széles skálán mozognak az analitikus szociológiától és a neoklasszikus ökonómiától kezdve a neo-marxista interpretációkig.

A *Soziologie und Sozialgeschichte* (a továbbiakban: S–S), melyet Peter Christian Ludz szerkesztett, a Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie speciális kiadványa. A szerkesztő célja, hogy középpontba

állítsa és tovább serkentse a szociológia és a történettudomány kapcsolatában rejlő lehetőségekről és problémákról folyó eszmecsere. E tekintetben együttműködik Wehlerrel, akinek kétkötetes munkájából az első kötet bevezetőjét szinte szó szerint átveszi (G–S, 11–31; S–S, 59–80). Wehler, feltehetőleg pedagógiai megfontolások alapján, a témába vágó szakirodalomból elsősorban programadó tanulmányokat választott ki, és olyan kritikai megjegyzésekkel kísért cikkeket közölt, amelyek a történettudomány, a szociológia és a közgazdaságtan közötti összefüggések kérdését az egyes tudományágak szemszögéből, különböző „iskolák”-hoz kötődve tárgyalja. Ennek köszönhető, hogy csak nagyon röviden tér ki az elmélet és az aktuális kutatás kapcsolatára. Ludz könyve ezzel szemben majdnem kizárólag első közléseket tartalmaz. A német és nem-német szerzők (az utóbbiak mind amerikaiak) aránya 18:7. Ennél is fontosabb, hogy a szociológia és a történettudomány kapcsolatát vizsgáló tanulmányokban módszertani és az aktuális kutatásra vonatkozó eredmények szerepelnek. Ez két fontos következménnyel jár. Egyrészt korrigálja azt a gyakran hangoztatott nézetet, miszerint a történettudomány elmélete és a tényleges történész kutatómunka egymás mellett, minden kölcsönhatás nélkül alakul. Másrészt éles formában veti fel azt az elméleti kérdést, hogy mivel a problémák elméleti megközelítése és az alkalmazott módszerek egyre közelebb kerülnek egymáshoz, van-e értelme továbbra is megkülönböztetni – ahogy Ludz mondja – az egyre inkább történetivé váló szociológiát az empirikus társadalomtörténettől, melynek célja lett viszont az általánosítás.

Ludz könyvének hat fejezete elméleti kérdésekkel, módszertani problémákkal, összehasonlító kutatásokkal, a várossal, mint a társadalomtörténeti kutatások tárgyával, a szociológia és a társadalomtudomány valamint a marxizmus viszonyával, a legújabb irányzatokkal és kutatási eredményekkel foglalkozik. Történészek és szociológusok írásai egymás mellett, minden különösebb rendszerezés nélkül vonulnak fel. Niklas *Luhmann* és Reinhart *Koselleck* megvitatják a rendszerelméletet és a „fogalomtörténet”-et (*Begriffsgeschichte*), és ezek viszonyát a társadalomtörténethez. Többen tárgyalják a társadalomtörténet fogalmainak és modelljeinek a történettudományban, mint önálló tudományágban való alkalmazhatóságát (például *Lucian Kern*, *Horst Dieter Rönsch*), és a társadalom kutatásának módszereit (*Günter Albrecht*). Ha az olvasó nem ismeri az egyes cikkírók nevét és besorolását, a szövegek alapján aligha tudja kitalálni, hogy egy szerző történész-e vagy szociológus. *Wolfram Fischer*, aki maga gazdaságtörténész(!), ebből arra a következtetésre jut, hogy a történettudomány egyre nagyobb mérték-

ben empirikus, kauzálisan elemző társadalomtudománnyá válik, miközben a történettudomány historizmusból származó elméletei – pontosabban szólva a történetfilozófiák – metateoriák, melyeket a történelemben alapelvek felfedésére vágyó ember valószínű és elfogadható magyarázatoknak tart, de amelyek, mint ilyenek, nincsenek kapcsolatban magával az empirikus tudománnyal (S–S, 148 k). Mégis, éppen ez az álláspont az, amelyet a legutóbbi vitákban a társadalomtörténet oldaláról támadnak, ahogy ez az alábbiakból is kiderül majd.

A *Geschichte heute* (a továbbiakban: Gh) címmel összegyűjtött tizenegy, nagyrészt német nyelvű, pályájuk delén álló szerzők által írt cikk témaválasztása azt bizonyítja, hogy a német történetírás sem az elmélet kifejtése, sem a gyakorlati kutatómunka terén nem szorítkozik az „új társadalomtörténet”-ről folyó, időnként kimerítő vitákra.⁷ Hogy jobban érzékeltessük e kötet tartalmát, az „álláspontok, tendenciák, problémák” alcím három tagja mellé oda kellene vennünk negyedikként a „tradíciók”-at, mivel a kötet összes szerzőjére jellemző, hogy a „má”-t a „tegnap”-pal, sőt a „tegnapelőtt”-tel összekapcsolják, azaz a legújabb kutatásokat beágyazzák a tudományág történeti folytonosságába. Az „új társadalomtörténet” vezéralakjai saját nézeteiket egy új paradigma rangjára akarják emelni a Kuhnian szerinti értelemben,⁸ és ezért a tőlük különböző nézeteket vallókra, mint saját előfutáraikra szeretnek hivatkozni.⁹ Másrészt a kötet szerzői közül egyesek hangsúlyozzák bizonyos régebbi nézetek és módszerek változatlan érvényességét, belső továbbfejlesztésre való alkalmazhatóságát. Lássunk két példát. A kötet a középkorász Horst *Fuhrmann* közleményével indul, aki – lévén a Monumenta Germaniae Historica elnöke – ex officio köteles a hagyományok őrzésére. „The Care for the Proper Text” című tanulmányában a historizmus szellemében száll szembe a történettudomány, mint tudományág politikai és társadalmi igények kielégítésére való felhasználásával (Gh, 22). A második példa August *Nitschke*, egy másik középkorász, aki „A történettudomány eredményei” címmel közöl tanulmányt. Megpróbálja áthidalni a szakadékot a tizenkilencedik század klasszikus módszertana és történeti szövegmagyarázata, valamint a modern viselkedéslélektan eredményeit – például a David McClelland által elérteteket – a történettudományban alkalmazni kívánó saját elmélete között.

Ha az egyes szerzőket először eltérő módszertani megközelítésük szerint vizsgáljuk, és nem vesszük szem elől a szűkebb értelemben vett társadalomtörténetet, a történettudomány alapvető kérdései fogalmazódnak meg itt nagyon is izgalmas módon. A következő három fontos dolog derül ki ebből a kötetből:

(1) Ellenállva annak a kísértésnek, hogy csak saját tudományágukat ismerjék el, néhány szerző nemcsak a történettudomány folytonosságát hangsúlyozza, hanem viszonylagos függetlenségét is, amit vizsgálatának tárgya biztosít (Fuhrmann, Nitschke, Gerhard Schulz, sőt Reinhart Koselleck is). (2) Egyes szerzők (Rudolf Vierhaus, Karl H. Kaufhold, Thomas Nipperdey és Ernst Schulin) a történettudomány és más, az emberrel foglalkozó tudományágak – mint a szociológia, közgazdaságtan, antropológia, futurologia – közötti együttműködés lehetőségeit és korlátait vizsgálják. (3) Szóba kerül a történettudomány filozófiai premisszáinak kérdése és a velük való ideológiai visszaélés veszélye (Franz Georg Maier, Ernst Nolte). Karl Acham felvázolja az angol nyelvű tudósok történetelméleti kérdésekkel kapcsolatos nézeteit. Mindegyik közlemény explicit vagy implicit módon kapcsolatot teremt az analitikus és spekulatív történetfilozófiák között. A cikkek közösek abban is, hogy egyaránt fenntartással vannak a történettudomány valamint a rendszerező és elemző társadalomtudományok közéletésének kérdésében. Ebben különbözik a *Geschichte heute* a Wehler és a Ludz által szerkesztett kötetektől, és már ez is érzékelteti a küszöbön álló vita szempontjait.

Az alábbiakban szóba kerülő vita hevességének megértéséhez¹⁰ talán hasznos lesz az olvasó számára, ha röviden körvonalazzuk annak speciálisan német vonatkozásait, lévén, hogy az ilyenfajta elemzést tekintve ez az első az összes országok között. Az egyedi tényezők a német történettudomány nyal szembeni következő öt, egymást erősítő követelményben összegezhetők: (1) Szükséges, hogy a történetírás történetileg „tisztázza” az ország közelmúltját, különös tekintettel a nemzeti szocialista diktatúrára, okaira és következményeire. (2) Hasonlóan szükséges a historizmus hagyományai-val való szembenállás, mely hagyományokat sokan a „német katasztrófa” (Meinecke) ideológiai előfeltételei között tartanak számon.¹¹ (3) Nélkülözhetetlen a történettudomány és a társadalomtudományok terén külföldön napjainkban folyó tudományos munka figyelemmel kísérése. (4) Szembenállás a marxista történetírással és történetfilozófiával, ami Németországban az utóbbi időkben sokkal közvetlenebb módon jelentkezik, mint például az Egyesült Államokban. (5) Az egyetemi diákság hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji követelése, melyek ugyan az egész nyugati világban jelentkeztek, de Németországban alapjaiban rengették meg, mindenekelőtt, a felsőoktatási rendszert és az ezt szentesítő, Humboldt-tól származó ideológiát. E tényezők sajátosságát az adja, hogy általuk a történettudományt, mint önmagában álló tudományágat illető követelmények (2–4) kombinálódnak a törté-

nettudomány politikai és ideológiai szerepére vonatkozó követelményekkel (1, 4, 5). Történetileg nézve egy ilyen kombinálódás elkerülhetetlen volt; az amerikaiak ebben analógiáját szeretnék látni az „alkotmányos” és progresszív” történészek közötti konfliktusnak saját történetírásukban.

Németországban ez az elméleti-módszertani és a politikai-ideológiai nézőpontok közötti kapcsolat a késő hatvanas és kora hetvenes években jött létre. Habermas-i terminológiával élve, az úgynevezett új társadalomtörténet „ismeret” és „érdek” összefüggőségét tükröző „emancipáló” történetírása, úgy tűnik, elfogadja a tudomány és politika kapcsolatát.¹²

Az új társadalomtörténet csak abban az esetben vizsgálható komolyan, ha minden, ezt az új iskolát illető kritika komolyan veszi az elmélet alappremisszáit.¹³ A történészek körében bevett szokás, hogy egy tudományág vagy szellemi iskola fejlődési folyamatát és eredményeit úgy próbálják megmagyarázni, hogy létrejöttük politikai és ideológiai hátterére hivatkoznak. Ez azonban feltételezi, hogy a vizsgált jelenséget – fejlődési folyamatot vagy visszamaradottságot – először a megfelelő tudományágtól elszakadva elemezzék. A politika és tudomány közötti kapcsolat kétséssé válik, mihelyt egy tudományos elmélet vagy módszer (és nem csupán a létrejöttére vonatkozó történeti áttekintés) magyarázata a létrehozó tudósok politikai és ideológiai hovatartozására hivatkozik, és az érvelés alapjának tekinti azt. Az új társadalomtörténet több híve hol agresszív, hol mértéktartó kritikákban éppen ezen a módon, száll szembe a sajátjától különböző nézetekkel, s hangsúlyozza saját álláspontját.

Először lássunk néhány – a szóban forgó kötetekből származó – példát a régebbi hagyományok vagy a jelenlegi tudományos elméletek ellen irányuló kritikákra. *Wehler* szerint a tizenkilencedik század történetírása „elméletét tekintve forradalom és felvilágosodás ellenes historizmus”-on nyugodott, és ez az oka, hogy elfogadta a „történetileg felnövekedett (gewachsenen) struktúrák”-at és a „trón és az oltár szövetség”-t.¹⁴ (G–S, 12). De *Wehler* azonnal ellent is mond saját érvelésének azzal, hogy a kívülről Johann Gottfried Gervinusra hivatkozik, aki teljes egészében elfogadta a historizmus elvi premisszáit, de politikailag liberális, sőt későbbi éveiben valójában radikális demokrata volt, és aki elvetette Németország porosz vezetés alatti egyesítésének eszméjét.¹⁵ Másutt a „rendszerelmélet”-et vádolják a dinamikus folyamatok feltartóztatásával, „elsősorban elméleti okok miatt” (!), csak azért, hogy később „a nirvána-állapotban, azaz a változatlan állapotában lévő önszabályozó rendszert normatív céllá” emeljék.¹⁶ A rendszerelméletet tehát úgy alkották meg, mint „az uralkodó osztály

technokrata ismereteit a »rendszer szabályozásának céljaira« (G–S, 22k). Hasonló ítélet illeti a „tisztá ökonomiát”, az ökonomia matematizált ágát, amelynek „kerékkötő konzekvenciái” miatt rövid életet jósolnak, és végül az Annales iskola „strukturális történelem” eszméjét is. A strukturális történelemszemléletről azt gondolják, hogy „tudat alatt magában hordozza a tendenciát arra, hogy törvénytudományszerű tudománnyá váljék”¹⁷, és ezért „a körülmények történelmi szükségszerűsége ideológiai vetületének” tartják.¹⁸ A politikatörténet olyan képviselője, mint Andreas *Hillgruber* a „status quo előítélet” vádja alatt áll, és álláspontját, mely szerint nem lehet beszélni a tudomány „progresszív” vagy „regresszív” voltáról, elvetik.¹⁹ És legvégül mindazok, akik nem fogadják el *Wehler* nézetének elméleti vagy metodikai premisszáit, „neo- historikusok” vagy „neo- tradicionalisták”.²⁰ A historizmusnak tulajdonított felvilágosodás-ellenes nézeteket tekintve ez egyaránt jelent politikai és tudományos bírálatot. Nem minden piktória nélkül való, hogy éppen *Wehler* az, aki az „histoire engagée” szószólójaként „keresztes hadjárat”-nak nevezi a „cliometrikusok” felhívását egy matematikai ökonomiatörténet létrehozására, vagy amikor hasonló összefüggésben, az „elsöprő képromboló lelkesedés, a mohó térítő buzgóság”-ról beszél, amelyet a jezsuiták működéséhez hasonlít (G–Ö, 11 és 21). Az olvasó már kételkedni kezd, hogy egy ilyen kijelentésnek van-e egyáltalán az illusztráción kívül más szerepe, mikor ezek folytatásaként ugyanennek az iskolának „közvetlen eredményei”-ről és „kétségtelen fölény”-éről olvas. E polemizálás mögött nyilvánvalóan Ralf Dahrendorf megismerés céljaira csak korlátozottan felhasználható társadalomtudományi modellje húzódik,²¹ mely itt az eszmefuttatás tudományos jellegét meghatározó vezérfonalul szolgál. Hogy ez a gondolatmenet jelent-e valamit az elméleti állítások megítélése szempontjából, kérdéses marad, bármennyire is szórakoztató és üdítő az olvasó számára a szóáradatokkal való vagdalkozás.

Egyetlen pillantás az „ismeret” és „érdek” új társadalomtörténetbeli kapcsolatára vonatkozó pozitív megjegyzésekre, és látszik, hogy az összes, a sajátjától különböző nézetet illető kemény kritika nemcsak a kritikus temperamentumának tünete. *Wehler* maga összegzi a lényegét (G–S, 25). Szerinte az új társadalomtörténet „historikus-kritikus társadalomtudomány, melynek észleléseit emancipáló tendenciái irányítják, tiszta elméleti tudat, a történeti idők megértése és empirikus megbízhatóság jellemzi”. Egyelőre tekintsük csak e definíció politikai aspektusát. Ebben az összefüggésben a „kritikus” szó nem a hagyományok historikusi eszközökkel történő felülvizsgálását jelenti a múlt rekonstruálása érdekében, hanem a múlt kritikus

megítélését a jelen fényében, figyelembe véve a történészek a jövőről alkotott elképzeléseit is.²² Az „*emancipálás*”, mint a történetírás vezérlő szempontja, egyrészt „*eltávolodás a történelemtől, mint a múltbeli időszakok totalitásától*”, azaz „*megszabadulás az ismeretlen erőktől*”,²³ másrészt konkrétan „*a szabad versenyes gazdaság*” átalakulása „*egy liberális és demokratikus társadalmi állammá*” (G–Ö, 27).

Jürgen Kocka, aki egy sor kitűnő cikkben próbálta meg felépíteni az új társadalomtörténet elméleti alapjait, kijelenti, hogy a történetírás, ellentétben a neo-pozitivistá társadalomtudományokkal, nem boldogulhat anélkül, hogy „*funkciójának magyarázatában ne lenne tekintettel a későbbi társadalmi körülményekre (mint például a történetíró jelenlegi vagy jövőbeli társadalmi helyzete)*”.²⁴ Kocka szerint a történetírásnak hozzá kell járulnia „*az egyéni és kollektív önmegértéshez és értelmeznie kell a társadalmat, amelyben ez lejátszódik*” (G–S, 319k). A történetírásnak vissza kell utasítania, hogy „*a hatalmon lévők eszközé*”-ül szolgáljon, és – Walter *Benjamin* kifejezésével élve²⁵ „*fel kell bosszantania a történelmet*” (G–S, 326). Ily módon a történettudomány és a szociológia együttműködésére nem csak elméleti megfontolások, hanem az az – általánossága miatt meglehetősen kétes értékű – kijelentés is feljogosít, mely szerint a szociológia nem más, mint egy „*kritikus, a politika területéhez tartozó tudományág*”, mely szemben áll a támogatott akadémikus történetírással, és így különösen alkalmas arra, hogy a történettudományt megszabadítsa a historizmus politikai implikációitól.²⁶ Egy másik szerző (Dreitzel, G–S, 51) úgy gondolja, hogy a szociológia és a történettudomány fejlődés fogalmuk tekintetében közös nevezőn vannak, és ennek alapján lehetséges, hogy a „*társadalmi és egyéb elnyomás*” ellenére az „*emancipációt*” győzelemre segítsék.

Sok történész egyetért vagy legalább is szimpatizál az ilyen állítások mögött rejlő magatartással. Mégis felmerül a kérdés, hogy az ilyenfajta álláspontok közül melyik alkotja egy új társadalomtörténet elméleti bázisát, eltekintve attól a közhelytől, hogy az egyén helyzetében – politikai helyzetében is – bekövetkezett bármilyen változás a múltat új perspektívába helyezi a történész számára. Azok között, akiket gyakran – és jogosan – említene az új társadalomtörténet ősatyjaiként és előfutáiraiként, szerepel Karl *Marx*, Alexis de *Tocqueville*, Karl *Lamprecht*, Max *Weber* és Otto *Hintze* – egy szocialista, egy konzervatív-liberális, egy megrögzött nacionalista, egy liberális és egy konzervatív. A történettudomány funkciójáról vallott nézeteik széles skálán mozognak. Felmerül egy másik kérdés is: ha a „*szembenállás*” és az „*emancipáció*” önmagukban nem, hanem csak konkrét célokat

tekintve bírnak értékkel, akkor úgy tűnik, hogy a történettudomány egy napon, amikor e célok megvalósulnak, elveszti „kritikus, szembenálló tudományág” jellegét és status quo tudományvá válik. Azoknak a történészeknek, akik nem szeretnék, ha ez bekövetkezne, csak azt lehet tanácsolni, hogy saját ellenzéki szerepük megőrzése érdekében titkon szabotálják az emancipációt.

Az „ismeret” és „érdek” történettudománybeli kapcsolatának kétségségére, valójában esetlegességére vonatkozó, az imént vázolt kérdés nem hatalmaz fel minket arra, hogy eltekinthessünk az új társadalomtörténet elméleti premisszáinak felülvizsgálatától. A jelen ismertetés keretei között viszont áttekintésükre sem tudunk teljes egészében vállalkozni. Az új társadalomtörténettel legnagyobb hasonlóságban Németországon kívül az angliai Eric Hobsbawm és E. P. Thompson által megalkotott „history of society” áll,²⁷ bár ők nagyobb marxista hatásról tanúskodnak, mint – mondjuk – Kocka, aki cikkeiben egy Marx és Weber közötti interdiszciplinális szintézisért száll síkra.²⁸ Az új társadalomtörténet valamelyest eltávolodott a francia *Annales* hagyományainak strukturális történettudományától. A Braudel által megfogalmazott antagonizmus a „histoire événementielle” és a „histoire structurale” között (melyről, melleleg, manapság kevesebbet hallani) nem azonos a „politikai” és „társadalmi történettudomány” egymás mellé állításával, noha a kétféle ellentétnek vannak közös pontjai.²⁹ Ezek közül a legkiemelkedőbb a kölcsönös törekvés egy „histoire totale” illetve Németországban egy „Gesamtgeschichte” felé.³⁰ Az *Annales* történészeivel ellentétben Wehler és Kocka hangsúlyozza, hogy a történelem dinamikus volta igazolható. Kritizálják továbbá a történelem strukturális megközelítését, mert az nem lép túl a formalizmuson és képtelen a tartalom és forma elemzésére és így a „histoire totale” megvalósítására.³¹ Jóllehet ezek a megjegyzések nyilvánvalóan nem merítik ki az új társadalomtörténet elméleti dimenzióit, állíthatjuk, hogy két posztulátumnak van központi szerepe: Jelentkezik egyrészt egy „integratív tudományág”³² iránti igény, másrészt a társadalomtudományok elméleteinek és modelljeinek a történettudományban való explicit alkalmazásának igénye.

Az első óhaj közelebről annyit jelent, hogy a Gesellschaftsgeschichte, ellentétben a szűkebb értelemben vett társadalmi relációk történetének³³ historiografikus megközelítési módjával, definíció szerint „az általános történelem társadalomtörténeti interpretálása”.³⁴ Az általánosságban vett történelemtudománytól abban különbözik, hogy a kívánt szintézist csak a pillanatnyilag vizsgált periódusra, különösen az ipari forradalom óta eltelt idő-

szakra korlátozza, és így lemond arról, hogy a történettudomány számára az egész történelemre érvényes történetfilozófiát teremtsen.³⁵ Ez természetesen felveti a kérdést, hogy az egyes korszakok „teljes történelmé”-nek (Gesamtgeschichte) megmagyarázására való törekvés nem jár-e ugyanazokkal a következtetésekkel az egész történelem filozófiáját illetően, – ahogy ez az általános történettudomány minden felépítésében be is következik; vagy másképp fogalmazva, vajon minden történetírás a történelem spekulatív és analitikus történetfilozófiájának kombinációján alapul-e.³⁶

Az ebben az új értelemben vett „társadalomtörténet” a szisztematikus társadalomtudományoktól abban is különbözik, hogy bár a változásban lévő társadalmi univerzumnak részvetületeivel és részproblémáival foglalkozik, „nem teljesen hanyagolja el annak totalitását”.³⁷ A hagyományos értelemben vett politikátörténethez való viszonyát illetően az új társadalomtörténet hangoztatja, hogy az alapját képező „társadalom” fogalom átfogóbb a „politika” fogalmánál. A politika a történelmi folyamatok egy önmagában is fontos aspektusa, amely azonban nem kulcsa a (történelmi) „totalitás” semmilyen interpretációjának.³⁸ És végül – ellentétben azokkal, akik a szintetizáló társadalomtörténeti interpretáció heurisztikus értékét elismerik³⁹ – a felmerülő fő kérdés az, hogy az „új társadalomtörténet” egy jobb, sőt „jelenleg nem az egyetlen elfogadható változata-e az általános történettudománynak”, amelyben a historikus résztudományoknak, mint a politikátörténet, a szűkebb értelemben vett társadalomtörténet, a gazdaságtörténet, az eszmetörténet, stb., megvan a maguk helye.⁴⁰ Ez logikailag helyénvaló, hiszen elképzelhetetlen a történettudománynak a „teljes történelem” (Gesamtgeschichte) fölé nyúló tudományként való értelmezése. Ez összevethető azzal a feltételezéssel, hogy egy történelmi jelenségre adható lenne valamilyen „totális magyarázat”, aminek kérdésességét már eddig is gyakran kimutatták.⁴¹

Ezek után nem hat meglepetésként, csupán a történelem egészével való foglalkozás óhaja és az új társadalomtörténet részleges megközelítése közötti elkerülhetetlen konfliktust jelzi, hogy felmerül az igény olyan, teljes társadalmak vagy hasonló bonyolultságú struktúrák történeti elemzését irányító kritériumok iránt, amelyek lehetővé teszik a vizsgált objektum réteges feltárását éppúgy, mint a lényeges jelenségek és a megfelelő adatok kiszűrését, és amelyek ily módon megóvják a történelemtudományt attól, hogy elsüllyedjen a tények tengerében vagy egy adott problémát különböző egyéni aspektusokból szemléljen.⁴² Ám ez az óhaj előfeltételez egy, a történelmi folyamat egyes tényezőit a többiekhez képest elsődlegesnek ítéelő hipotetikus elbírá-

lást; ez a mi esetünkben a társadalmi-gazdasági tényezőket a politikai tényezők vagy az intellektuális fejlődés fölé helyezi. Egy ilyen szelekció mindig maga után vonja a komplex „teljes történelem” (Gesamtgeschichte) redukcióját; még akkor is, ha a legnagyobb elővigyázatossággal járunk el, vagyis ha a történelmi folyamat fogalmilag már különválasztott szektorait megfelelő mértékben számításba is vesszük.⁴³ Mégis, amikor egy ilyen redukció alapján teremtjük meg egy társadalom „teljes történelmének” (Gesamtgeschichte) alapvonalait (még ha új interpretációként találjuk is), a kritikusnak, ha elfogadja egy „histoire totale” lehetőségességét, nincs más választása, mint hogy támogassa ezt a konstrukciót, vagy a redukció egy másik formájával helyettesítse. A részletekről való mindenfajta vita csak másodlagos jelentőségű.

A második, a társadalomtudomány elméleteinek és modelljeinek a történettudományban való explicit alkalmazására vonatkozó kívánságot tekintve: Az, hogy az új társadalomtörténet előterjesztői, — tudatosan vagy tudat alatti módon —, el akarják kerülni a fent vázolt teljes társadalmi megközelítés káros következményeit anélkül, hogy a történelem expliciten elméleti megértésének igényét feladnák, tiszta módszertani tudat és gyakorlati kutatómunka eredményeinek kombinációját tükrözi. Ez az igény a társadalomtudományi elméletek — többes számban, csak mint elméletek! — felhasználási területére tartozik, arra a területre, ahol a német történettudománynak mindig is voltak és még ma is vannak behoznivalói. A német történettudomány e hiányossága a tudományok ideogrammatikus és nomotetikus értelmezése közötti hagyományosan német konfliktusból ered. Az új társadalomtörténet előterjesztői megpróbálják áthidalni ezt a szakadékot és létrehozni — a már régóta esedékes — együttműködést a történettudomány és a szisztematikus társadalomtudományok között. E törekvésüket támogatja az a társadalomtudományok körében fellépő irányzat, mely a szisztematikus felfedezéseket történeti alapokra akarja helyezni; ezen irányzat jele például a Max Weber „versthende” filozófiája iránti fokozott érdeklődés.

A társadalomtudományos elméletek — mint a gazdasági növekedés, a társadalmi változás, a modernizáció, a társadalmi stratifikáció, stb. elméletei⁴⁴ — társadalomtörténetbeli alkalmazása mellett kiállni sem Wehler sem mások számára nem jelenti, hogy a történész azokat kritika nélkül átvehetné. A társadalom historikus elemzésére csak akkor felhasználhatók, ha figyelembe veszik az idő dimenzióját.⁴⁵ Ez magyarázza Wehlernek a „tiszta ökonomiá”-ra és a rendszerelméletre vonatkozó fenntartásait, noha ezekből az elméletekből az időfaktor csak feltételesen, egy-egy funkcionális összefüggés

megvilágítása céljából hiányzik.⁴⁶ Wehler közepes rangú elméleteket vesz pártfogásba, és nyitva hagyja a kérdést, hogy ez őt Robert K. Merton megközelítési módjához vagy Marx csak egy adott történelmi struktúrában érvényes „a történelem törvényei”-hez kapcsolja-e. Az az intenzitás, amellyel Wehler és Kocka saját elméletüket követve arra törekedtek, hogy a társadalomtudományok szolgáltatja elméleteket és modelleket az idő dimenziója és az alkalmazhatóság mértéke szerint próbálják elbírálni, és azokat a gyakorlati kutatómunkában alkalmazzák, azzal a kétségtelen eredménnyel járt, hogy jelentősen bővült az e tekintetben elmaradott német történettudomány elemző eszköztára, és megnyílt az út egy „történeti-kritikus társadalomtudományba való összeolvadás” felé.⁴⁷

Számos újabb, az új társadalomtörténetet képviselő tanulmány mutat rá arra, hogy az ilyesfajta elemzések mennyire nélkülözhetetlenek a gyakorlati kutatómunka számára.⁴⁸ Ez különösen igaz azokban az esetekben, amikor a különböző elméletek kombinációja a történelmi folyamat fő vezető szektorainak egymásrautaltságát, így annak komplexitását segített tisztázni.⁴⁹ A gazdasági, társadalmi, és politikai szektor fejlődése közötti „általános és lényegbeli aránytalanságok” történelmi hipotézisének⁵⁰ – vagy elméletének – megvilágításában Wehler elemzése a kapitalizmus növekedéséről és fejlődéséről valamint Bismarck „Reich”-éről azt igazolja, hogy egy ilyen interpretáció csak különböző elméleti premisszák összehasonlító analízise mellett lehetséges.

Azt a követelményt, hogy a sokféle ilyen elemzést valamilyen metatudomány keretében egyedül „a társadalom történet”-ben egyesítsék a „histoire totale” valamilyen értelmezése szerint, sem az új társadalomtörténet, sem egyetlen – maga elé ilyen célt kitűző – történetírás nem tudja megvalósítani. Minden megvalósítási kísérlet azon bukik el, hogy nem veszi figyelembe a történelem tényeinek és folyamatának struktúrája közötti alapvető különbséget.⁵¹ Így változatlanul fennáll a veszély, hogy a redukció eredményeként – márpedig minden elmélet redukcióval jár – a teljes társadalmi-politikai folyamatokról olyan kép alakul ki, melynek alapja az egyes egységek funkcionális kapcsolata, miközben ezeknek a tényezőknek a viszonylagos önállósága – melyet nem lehet megmagyarázni, csak feltárni – említés nélkül marad. Wehler sem kerül el teljes mértékben ezt a veszélyt.⁵² Ez a megjegyzés azonban nem terelheti el a figyelmünket arról a tényről, hogy az új társadalomtörténet – egyes képviselőinek és a mozgalom céljaként számontartott totális elemzésre való törekvésnek politikai indítékaitól függetlenül – Németországban hozzájárult a történettudomány és a társadalom-

tudományok kapcsolatát illető vita újraéledéséhez, ami idő előtt félbeszakadt a század elején. Hozzájárult ahhoz, hogy újra létrejöjjön a kapcsolat a nyugat-európai és az amerikai történettudomány tradícióival.

JEGYZETEK

1. Cf. Georg G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Middketown, Conn., 1968), 197–200 és Gerhard Oestreich, „Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland”, *Historische Zeitschrift* 208 (1969), 320–363.
2. A két legfontosabb esszé: Andreas Hillgruber, „Politische Geschichte in modern Sicht”, *Historische Zeitschrift* 216 (1973) 529–552, és Hans-Ulrich Wehler, „Modern Politikgeschichte oder „Grosse Politik der Kabinette?“ a Geschichte und Gesellschaft 1. számában (1975), 344–369. A *Geschichte und Gesellschaft* című új folyóirat, melynek Wehler a szerkesztője, a „történeti társadalomtudomány” kérdésétől folyó eszmecseréknek kíván fórumot biztosítani.
3. Az első reakciók: Gustav Schmidt, „Wozu noch „Politische Geschichte?“”, *Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung „Parlament“* B 17/75, 1975. ápr. 26., 21–45; Wehler nyomdokait követve békítő hangú Jürgen Kocka, „Sozialgeschichte – Strukturgeschichte – Gesellschaftgeschichte”, *Archiv für Sozialgeschichte* 15 (1975), 1–42. Wehler legutóbbi könyvének, a *Das deutsche Kaiserreich 1911–1918*, 2. kiad. (Göttingen, 1975)-nak alapos, a szerző elméleti megállapításait is célba vevő kritikáját Thomas Nipperdey írta meg „Wehlers Kaiserreich. Eine kritische Auseinandersetzung” címmel, *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), 539–560.
4. Wolfgang J. Mommsen, *Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*, 2. kiad. (Düsseldorf, 1972).
5. A „Historische Reihe – Neue Wissenschaftliche Bibliothek” az utóbbi években a történettudomány más ágazatait tárgyaló köteteket jelentetett meg, például e témák között szerepelt a történeti demográfia, a technológiatörténet és a modern társadalomtörténet más aspektusai. Ezek a kötetek nélkülözhetetlen források a tanár és diák számára egyaránt. Lásd még a *Geschichte und Psychoanalyse* (Cologne, 1971) és a *Modernisierungstheorie und Geschichte* (Göttingen, 1975) Hans-Ulrich Wehler által szerkesztett köteteket, melyben a szerző ismét a különböző tudományágak felőli megközelítések kommentátoraként és összegzőjeként lép fel.
6. Megtalálhatók: *Moderne deutsche Sozialgeschichte* (Cologne, 1970), szerkesztette Wehler.
7. Szándékosan használjuk az „új társadalomtörténet” kifejezést, hogy megkülönböztessük Wehler és Kocka a történettudományról, mint integratív tudományágról alkotott felfogását az egész történettudománynak csak egy részét képező hagyományos társadalomtudománytól.
8. Mint például Wehler (G–Ö, 20) vagy kissé óvatosabban Georg G. Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middletown, Conn., 1975), 31.

9. Wehler a szerkesztője a „Deutsche Historiker” című sorozatnak (Göttingen, 1971–72), mely nem csak a historizmus nagy történéseit sorolja fel Ranke-től Meinecke-ig és Gerhard Ritterig, hanem elfelejtett vagy politikailag baloldali és ezért gyakran mellőzött szerzőket is, mint például Karl Lamprecht, Eckart Kehr, Eduard Bernstein, Franz Mehring és Arthur Rosenberg.
10. Két oka van, hogy ezt tesszük cikkünk fő kérdésévé, egy formális és egy lényegi ok. Egyrészt több kötet összegyűjtött közleményt ismertette szükséges egy vagy több, az olvasót eligazító támpont, másrészt az itt tárgyalt kötetek önmaguk tartalmazták explicit vagy implicit módon az összes, a legutóbbi vitában elhangzott véleményét.
11. Lásd még erről Iggers, German Conception of History és kevésbé kidolgozott formában, Immanuel Geiss, Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft (Frankfurt, 1972), amely erős támadást tartalmaz Friedrich Meinecke ellen.
12. Az „ismeret” (Erkenntnis) és „érdek” (Interesse) kapcsolata nagy mértékben kockára került az úgynevezett Positivismusstreit (vita a pozitívizmusról) során, amely Németországban a hatvanas években zajlott le a „neopozitivisták”, mint Hans Albert és Ernst Topitsch, és a „kritikaelmélet” képviselői, mint Theodor A. Adorno és Jürgen Habermas között. Lásd még Adorno és mtsi., Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie, 2. kiad. (Neuwied, 1970); Habermas, Erkenntnis und Interesse (Frankfurt, 1968). Természetesen az új társadalomtörténet közel áll Habermashoz. Egy, a „kritikaelmélet” szellemében született történetírás alapvonalai találhatóak meg Dieter Groh művében: Kritische Geschichtswissenschaft in emanzipatorischer Absicht. Überlegungen zur Geschichtswissenschaft als Sozialwissenschaft (Cologne and Mainz, 1973). E megközelítés kritikája: Karl-Georg Faber, Theorie der Geschichtswissenschaft, 3. kiad., (München, 1974), 183–203.
13. Nyilvánvalóan kell lennie, hogy az „ismeret” és „érdek” új társadalomtudomány szerinti elméleti megközelítésből adódó kapcsolatának az alábbiakban vázolt kritikája nem helyettesítheti elméleti megállapításainak és gyakorlati tudományos eredményeinek felülvizsgálatát.
14. Ellentétként lásd Thomas Nipperdey józan értékelését: „Historismus und Historismuskritik”, Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit, szerk. E. Jackel és E. Weymar (Stuttgart, 1975), 82–95.
15. Lásd Lothar Gall, Johann Gottfried Gervinus, V kötet, Deutsche Historiker (Göttingen, 1972), 7–62.
16. Németországban a rendszerelméletet elsősorban Niklas Luhmann nagymértékben absztrakt, de alapvető cikke képviseli: Weltzeit und Systemgeschichte. Über Beziehungen zwischen Zeithorizonten und sozialen Strukturen gesellschaftlicher Systeme, S–S, 81–115.
17. Más gondolati iskoláknak a véletlen „tendenciákra” és „veszélyekre” történő hivatkozással való elvetésének szabálya nem alkalmazható, tekintve, hogy nincsen tudományos elmélet vagy módszer kockázat nélkül.
18. Dieter Groh, „Strukturgeschichte als „totale” Geschichte”, Vierteljahresschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 58 (1971), 321. Wehler kifejezetten egyet értett ezzel a véleménnyel. Lásd még Iggers kritikai megjegyzéseit, New Direction. 36.
19. Wehler, „Moderne Politikgeschichte”, 350, 352.

20. Lásd G–S, 11, direkt Otto Brunner ellen; és Wehler, *Das deutsche Kaiserreich*, 247, és a következő 25 oldal, ahol megtalálhatók azok, akik nem hajlandók követni Wehler „metodológikus szocializmus”-át.
21. Ralf Dahrendorf, *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (Stuttgart, 1957).
22. G–S, 28, n. 18., ahol Wehler azt a megvalósíthatatlan kívánságát fogalmazza meg, hogy a történészek, mielőtt egy könyvet megírna, tudnia kell, hogy céljai és tárgyalási módja időtállóak lesznek-e.
23. Így Wehler (G–S, 21), segítségül hívja Karl Marxot és Max Webert.
24. Lásd 3. megjegyzést, és „Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, G–S, 305–330, „Theoretical Approaches to Social and Economic History of Modern Germany”, *Journal of Modern History* 47 (1975), 101–119; az utóbbi esszé elsődlegesen leíró jellegű és így csak bizonyítatlanul világítja meg a szerző és az új társadalomtörténet kapcsolatát.
25. Walter Benjamin, „Geschichtsphilosophische Thesen”, *Illuminationen* (Frankfurt, 1961), 272.
26. Wehler, G–S, 12, ahol Wehler azonnal minősíti is saját állítását, amikor a szociológia „konzervatív rejtett vonulatára” hivatkozik, melyet de Bonald, de Maistre, és később Németországban Riehl képviselt, ide lehet még sorolni Comtet, aki igazán nem nevezhető ellenzékinek. *Ibid.*, 14, Wehler kiemeli sok szociológusnak azt a szándékát, hogy „tudást biztosítson az uralmon lévők számára és megtisztítsa a hatalom gyakorlatát”! Kocka a társadalom- és gazdaságtörténet elsőrendű szerepét „kritikus politikai tudományág”-ként fogalmazza meg, hozzáátéve, hogy e tudományágak csak bizonyos módosításokkal érvényesek, G–S, 326.
27. Eric Hobsbawm, „From Social History to the History of Society”, *Daedalus* 100 (1971), 20–45; újra kiadva: G–S, 331–353. Lásd még Norman Baker, *New Directions*, szerk. Iggers, 164–174, n. 8.
28. Jürgen Kocka, „Karl Marx und Max Weber in Vergleich”, G–Ö, 45–84.
29. Lásd Blandine Barret-Kriegel, „Histoire et politique ou l’histoire, science des effets”, *Annales* 28 (1973), 1437–62; Pierre Vilar, „Histoire Marxiste, histoire en construction. Essay de dialogue avec Althusser”, *ibid.*, 165–198.
30. A német Gesamtgeschichte, melynek nincs angol megfelelője – legfeljebb a „total history” (teljes történelem) közelíti meg – Kocka közleményében tűnik fel, G–S, 309, ugyanott szerepel a gesamtgeschichtlichen Zusammenhang (teljes történeti környezet), és a gesamtgesellschaftliche Geschichtsschreibung (teljes társadalomtörténet-írás) is.
31. Wehler, G–S, 16 és Kocka, „Sozialgeschichte – Strukturgeschichte – Gesellschaftsgeschichte”, 27.
32. Az Integrationswissenschaft (integratív tudomány) kifejezés előfordul: Wehler, „Moderne Politikgeschichte” 366.
33. Észrevehető, hogy ez azonosan értelmezi a Gesellschaftsgeschichte (a társadalom története) és a Gesamtgeschichte (teljes történelem) kifejezéseket; lásd még 29. megj. fent, és Tenbruck és Wolfram Fischer kritikáit, S–S, 33k. és 146.
34. Kocka, „Sozialgeschichte” 1 és 34 (fejezetszámok). Kocka és Wehler számos kifejezése bizonyítja, hogy a történelmet folyamatként tekintik; lásd például Wehler, „Moderne Politikgeschichte”, 363, ahol az „evolúció társadalompolitikai folyamatairól” beszél.

35. Kocka, „Sozialgeschichte”, 34, 118. sz.
36. Haskell Fain, *Between Philosophy and History: The Resurrection of Speculative Philosophy of History within the Analytical Tradition* (Princeton, 1970); Ernst Schulin, *Universalgeschichte* (Cologne, 1974).
37. Ugyanott, 34k.
38. Egy ilyen álláspont előfeltételezi, hogy a „társadalmat” általános, a „politikát” pedig szűk értelemben használjuk, ez utóbbi alatt csupán az államot, annak intézményeit és döntéshozóit értve. Ennek ellenére a „politika” megszabadítható e kötelektől, és kiterjeszhető egy eseményekkel foglalkozó fogalomra, és így a „társadalom” fenti fogalmához hasonlóan általános tartalmat kap. Lásd például, George R. Elton, *Political History* (London, 1970), 60k; és Hillgruber, „Politische Geschichte”, 532K.
39. Így Gerhard Schulz, Gh, 169 és 175k.
40. Kocka, „Sozialgeschichte”, 1k.
41. Alan Donagan, „Explanation in History”, *Theories of History*, szerk. Patrick Gardiner (New York, 1959), 428–443, és William Dray, *Laws and Explanation in History* (London, 1964) 66–72.
42. Kocka, „Sozialgeschichte”, 36k.
43. A komplexitás válogatás következményeként létrejött redukciójának kérdéséről lásd Niklas Luhmann számos rendszerelméleti publikációját.
44. Kocka, „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte”, *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), 9–42. A tanulmány címében szereplő „társadalomtörténet” (Sozialgeschichte) és „a társadalom története” (Gesellschaftsgeschichte) kifejezések a parciális és az integratív tudományág közötti különbségre utalnak (a szerző szerint).
45. Wehler, G–S, 16k, 23k.
46. Lásd Niklas Luhmann, S–S, 81–115.
47. Kocka, „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte”, és Ehler, G–S, 23–25, és az 5. megjegyzésben idézett közleménye.
48. Példaként a következő két publikáció: Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, 3. kiad., (Cologne, 1973), és Jürgen Kocka, *Klassengesellschaft im Kreis: Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918* (Göttingen, 1973). Hans Rosenberg *Grosse Depression und Bismackzeit* (Berlin, 1967/c. műve alapvető volt a történettudomány újfajta megközelítése szempontjából. Az új társadalomtörténettel foglalkozó publikációkról áttekintést ad Jürgen Kocka, „Theoretical Approaches”, 111–119, és Iggers, *New Direction*, 80–122.
49. Niklas Luhmann, „Weltzeit und Systemgeschichte” ebben az összefüggésben „az eszmecsere különböző, reflexíven kapcsolt szintjeinek szimultán alkalmazásáról” ír.
50. Wehler, G–Ö, 23 és *Das deutsche Kaiserreich 1871–1918*, 17 és máshol elszórtan.
51. Nem véletlen, hogy Wehler vitába száll a „kiegészített múlt tényeinek” hangsúlyozásával, ahogy azt Theodor Schieder kijelentette, G–S, 31, n. 46; és Theodor Schieder, „Unterschiede zwischen historischer und sozialwissenschaftlicher Methode”, G–S, 283–304.
52. Például *Das deutsche Kaiserreich 1871–1918 c. könyvében*; lásd továbbá Thomas Nipperdey kritikáját, *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), 539–560, különösen 547. p.

L. Schreyer

JOACHIM HILF